

Олеся Омельчук

НЕЗМІННІСТЬ МИСТЕЦЬКОЇ ПОЗИЦІЇ: ВІД АНТИКОЛОНІАЛІЗМУ ДО АНТИГЛОБАЛІЗМУ

Упродовж десятиліть напрями тематичних зацікавлень Євгена Маланюка, особливості його стилю, аргументації та оцінок залишалися у своїй основі незмінними. Хоча у текстах Маланюка з'являлися нові імена та проблеми, варіювалися ті чи інші погляди й інтерпретації, проте він завжди залишався принциповим і пристрасним автором, людиною із чіткими пріоритетами. Вочевидь, своїм обов'язком критика і поета Маланюк вважав дотримання тих ідеалів і принципів націєтворення, з якими він увійшов в українське культурне життя на початку 1920-х років.

Біографію Євгена Маланюка зумовили події 1917—1920 років, що їх він називав «Національною Революцією» та «Визвольною Війною», а також описував як особисте потрясіння, як колективну провину і очищення. Український поет, який на еміграції повсякчас повертався до подій першого двадцятиліття ХХ століття, так само як і сучасні українські історики, оцінював 1917—1920 роки як точку відліку для всеосяжної національної катастрофи. Маланюк не знаходив однозначної відповіді на питання про причини поразки у національній боротьбі початку ХХ століття, але писав, що вона стала мірилом для його сприйняття сучасності. Власну творчість він вважав наслідком національного відродження початку ХХ століття, альтернативою радянського варіанту

історії і підрадянської літератури, що їх він сприймав у поняттях політичної окупації та культурної деградації.

Творчість Маланюка можна розглядати як великий авторський проект, основу якого визначили дві взаємопов'язані мети, — націєтворча й антиколоніальна. Текстовий простір Євгена Маланюка — ціннісний, а основна цінність його світогляду — це український світ. Національна історія та культура є основним об'єктом його художніх і есеїстичних рефлексій, невід'ємною частиною автобіографічного наративу.

Національне мистецтво Маланюк трактував як органічну сутність, як єдність естетичних та етичних ідеалів, пов'язаних із традицією. Він вводить у свої тексти низку понять («національний інстинкт», «малоросійство», «органічна культура», «гоголівський комплекс», «механічна імперія», «національний гермафродитизм»), і всі вони були покликані не тільки проаналізувати й пояснити той чи інший стан речей, а протистояти замірам денаціоналізувати чи симулювати національно-культурну органічність.

Маланюк ніколи не був задоволений сучасністю, — ні її актуальним історичним плином, ні українською інтелігенцією, ні навколишнім суспільством. Критицизм письменника, посилений безкомпромісністю й іронічністю суджень, мимоволі приглушив таку важливу підоснову його спостережень, як монолог письменника із самим собою, авторський самоаналіз, занурення у власну біографію й історичне минуле, які завжди виступали для нього особистим переживанням і особистою відповідальністю. При цьому біографізм Маланюкових текстів прикметний двома особливостями: з одного боку, це глибокий зв'язок із конкретними фактами, персоналіями і подіями, які відбувалися у його житті, а з іншого, свою особисту біографію Маланюк ніколи не мислив поза історією українського народу. Чи не кожним текстом Маланюк підводить читача до потреби зробити і свій етичний вибір, який у нього завжди пов'язаний із вірністю національним ідеалам.

Велику частину статей Маланюк присвячує, з одного боку, — викриттю імперських завойовницьких стратегій, а з іншого, — розвінчує українську колонізовану та провінційну свідомість. Він звертається до «історичних хвороб», прагнучи віднайти витoki національних комплексів та поразок, з'ясувати причини «малоросійства» (тобто національної «неповноти», «недокрівності», «неорганічності»), показати і цінність, і недоліки національної пам'яті, яка в українців, за його словами, скалічена, фрагментарна, паралізована. Статті на цю тему засвідчують важливість естетичної свідомості у текстовому просторі Маланюка: чи не основне антиколоніальне спрямування письменника направлене на деестетизацію російського імперського світу, на підрив механізмів імперського зваблювання і нівеляцію впливових імперських образів і персоналій. Багато великих статей він присвячує російській літературі, де подає свою візію її розвитку. Залучаючи біографічні, географічні, історичні, тематико-стилістичні фактори, враховуючи відчуту ним «стихію творчості» і «національний пафос», він моделює ті духовні сутності, які, на його думку, присутні у творах представників російської і української літератури.

У Маланюковій системі цінностей дозволити собі звабитися імперією є не меншим гріхом, аніж бути причетним до імперської влади. Це може видатися парадоксальним, але антиколоніальна риторика Маланюка сягає максимальної точки кипіння у тих поезіях, де звучить звинувачення на адресу саме українського колонізованого світу. Поняття «гріха» в його інтерпретаціях неминуче пов'язане з проблемами національного буття, і відповідно, із поняттями зради, провини, вірності.

Критицизм стосовно минулого та сучасного був зумовлений у Маланюковому дискурсі не лише державотворчими розчаруваннями та особливостями його стосунків із українським середовищем, а й тим, що символічне у його текстовому світі превалує над реальним. Таку тенденцію відображають і особливості літературних студій

письменника, і його поезії. Велика частина Маланюкових віршів є відображенням світу граничних пристрасей, контрастів, настроєвих перепадів, героїв та антигероїв, адже письменника вабить ідеальний український світ, великою мірою — старосвітський, лицарський, а іноді — архаїчний. Почуття до батьківщини у Маланюка настільки емоційно загострені, що його художні метафори деякі з критиків 1920—1930-х років сприймали буквально, приписуючи поетові позиції або проросійського, або антифемінного, чи навіть неморального ґатунку. Юрій Клен був одним із небагатьох критиків свого часу, який пояснив особливості Маланюкової поетики з погляду присутньої у ній символічної логіки.

Хоча ще від ранніх публікацій Маланюк високо цінував європейське мистецтво як взірцеве і закликав цікавитися європейською культурою з метою зрівнятися з її культурними досягненнями, у нього ніколи не було безоглядного піетету перед Західною Європою. Він скептично ставився до модерністських течій, захоплювався класикою європейської літератури, а сам Окцидент проголошує тією духовною силою, що могла протистояти Росії: «Вона сія в своїй красі, / Як купина неопалима!», — писав Маланюк про Захід у поемі «Посланіє» (1925—1926), протиставляючи йому «московський мор». Хоча у «Посланії» звучить іронія на адресу європейських буржуа, які не розуміють східної/комуністичної загрози, у 1920-х роках Маланюк все ще сприймає Європу як християнський і «римський» простір, енергія якого промениться «і на скитський степ». Проте з часом українського поета охоплює дедалі більше розчарування. З гіркотою він пише про те, що Захід виявився не таким, яким існував у мріях 1920-х, а Європа, констатує він, отруєна більшевизмом і американізмом. У його віршах вона поступово перетворюється на «фосфоричний привид», чим нагадує або назавжди втрачену мрію, або наближається до «туманних» образів, які асоціювалися у нього з російською імперією.

З одного боку, у текстах Маланюка присутня опозиція Європа-Америка як опозиція культури та цивілізації, тобто духовно-органічного і матеріально-штучного, а з іншого, він розчарований і європеїзмом. Модерну музику та літературу (як от дадаїзм, конструктивізм) він ставить в один ряд зі стриптизом та рекламою, вважаючи їх результатом масової культури. У Маланюковому світосприйнятті відбувається перехід від несприйняття естетики імперської російської літератури до несприйняття естетики «американізму». Останню він характеризує як масову й машинізовану. «Американізм» (як і марксизм) він пов'язує із цінностями та політикою імперського типу, із загрозами бездуховного світу, у якому, за його висловом, руйнується «органіка життя». Антиколоніалізм творчості Маланюка легко переходить у протистояння глобалістському порядку, який він вважав різновидом нового імперіалізму. Невипадково у записях 1954 року він констатує спільність російського та американського візуально-духовного простору: у Достоєвського, як і на вулицях Брукліна, зауважує Маланюк, «не шумить ліс, не співає ріка, не шелестить лист».

Спільність націоцентричних і антиглобалізаційних дискурсів ХХ століття зумовлена тим, що вони базуються на принципах культурного відродження та збереження. І для антиколонізаційних, і для антиглобалізаційних дискурсів (принаймні у текстах Маланюка) невід'ємними є ціннісні параметри, відстоювання самодостатності культур і національних традицій, які є відцентровою символічною опорою для особистісної та колективної ідентичності.

Починаючи від 1940-х років, Маланюк дедалі активніше оперує риторикою релігійного кшталту, протиставляючи дух і матерію, що набуває в його дискурсі різкого аксіологічного протистояння. Якщо у статтях 1920—1930-х років поняття «диявольського» асоціювалося у письменника з духом імперської культури, то у другій

половині творчості воно дедалі частіше поширюється на поняття «цивілізації» як антипода культури.

У текстах 1950—1960-х років Маланюк увесь час розмірковує про сутність сучасної йому доби. Її він називає добою «тріумфуючого релятивізму», «апокаліптично-голготською», «голівудською», «атомно-воднево-кобальтовою», що вже само по собі є і характеристикою, і оцінкою, і відмежуванням. За висловом письменника, «ера органічної людини» завершилася, настає ера людини-робота, ера розриву людини з космосом та природою. Таку позицію можна повніше зрозуміти, звернувши увагу на значення природи у творчості Маланюка, яка для нього завжди пов'язана з особливою настроєвістю, самозадумою, самодостатністю, і зрештою — з батьківщиною, з плином історичної пам'яті.

Націоцентрична та антиколоніальна позиції загострювали гуманістичну свідомість письменника, адже вона, так само як стурбованість ціннісно-цивілізаційними викривленнями, противиться культурній стандартизації, проявам політичного насильства одних народів щодо інших. У цьому сенсі надзвичайно показовим є тематизація зброї у Маланюкових текстах. Бо якщо в антиколоніальному українському контексті зброя для Маланюка наділена національно-визвольним сенсом, виступаючи символом боротьби за національну свободу, то у контексті нового колоніалізму/глобалізму зброя сприймається як спосіб масового знищення, ядерна небезпека, позбавлена будь-яких шляхетних сенсів.

У апокаліптичних настроях Маланюка важливу роль відігравали не лише історичні обставини, а й індивідуальність митця. Це добре видно, якщо порівняти твори Докії Гуменної, Юрія Шереха, Уласа Самчука про США. На відміну від Євгена Маланюка, тексти трьох згаданих авторів не містять такого тотального критицизму щодо американської цивілізації. Так, 1977 року в одному з інтерв'ю Улас Самчук пов'язує руйнування ГУЛАГу (письменник вживає це слово і як символ радянського тоталітаризму)

саме з демократично-цивілізаційними можливостями завдяки поширенню комп'ютерних технологій, тобто інформаційної свободи. І для мислення Маланюка, і для Самчука важливим тлом роздумів є «епоха», тобто хід актуальної історії, певна історико-духовна сила, проте Самчукові уявлення обернені до технологічної сучасності, і навіть про ядерну енергію він пише як про «силу», а не як про загрозу духовного регресу, що спостерігаємо у Маланюка. У його віршах після 1940-х років доба вже не «епічно-трагічна», а жаклива, вона стає «електронною ерою», «епохою брехні і огиди». Самотність митця-емігранта зіштовхується із самотністю людини, яка оточена рекламою і цементом, яка не може прийняти несправедливість і жорстокість світу.

Євген Маланюк є автором, який стоїть в одному ряду з багатьма критиками та філософами ХХ століття, котрі застерігали людство від небезпек дегуманізації та індустріалізації. Ці процеси, як уважав Маланюк, негативно позначаються на зміні не лише національних, а й абсолютних цінностей, таких як краса, любов, смерть, гідність. Але не меншою мірою, і це прослідковується ще від Маланюкових статей початку 1920-х років, його мучить відчуття несправедливості світу, подвійність політичних стандартів, загрози лівих ідеологій.

Творча думка Маланюка переломлює у своєму доробку не лише проблеми гуманізму, космополітизму чи націоналізму, а й низку класичних українських проблем, як-то внутрішнього колоніалізму, імперіалізму, окциденталізму і національної культури.

Євген Маланюк усвідомлював і писав про тісну пов'язаність в українській дійсності царини політики та культури. Його творчість ще раз показує, що індивідуальна та колективна свобода не можуть бути розрізнені у ситуації колоніального поневолення, і зокрема — у свідомості митців, які ідентифікують себе із колонізованою культурою та прагнуть її звільнення. Становище колонізованого чи постколоніального народу неминуче

актуалізує у культурних наративах стосунків між митцем і народом, митцем і політикою, митцем і традицією. Маланюкова творчість — це безперервна рефлексія про особисту та національну відповідальність, це звинувачення українцям і докір собі самому, це голос перестороги і попередження, закликів і тривоги, прогнозів, сумнівів, і безумовно, — це відлуння великої любові.